

בין עברית ליידיש

הלכה ומעשה בכתיבתו הדו-לשונית של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי

א.

בחיי הסוברים של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי וביצירתו רבת התקופות, התחומים והמפנים שמור מקום מיוחד לשנת 1902. זו השנה החוצה את חייו ואת יצירתו לשניים. בחייו האישיים היא מסמנת את סיומן של כעשרים שנות נרודים, לימודים, טלטלות ומאבקים ואת תחילת חייו המשותפים עם רעייתו רחל רמברג, עמה הגיע אל המנוחה בעשרים שנותיו האחרונות, תחילה בברסלאו ואחר כך בברלין. בחייו הספרותיים מסמנת 1902 מפנה דרמטי לא פחות. מצד אחד הסתיים בשנה זו הוויכוח הפומבי הממושך בינו לבין אחי-העם וחסידיו על טיבה ותכולתה של התרבות העברית החילונית. ויכוח זה הציב, כידוע, את ברדיצ'בסקי כמנהיג הספרות העברית הצעירה וטבע בחותמו את כל כתיבתו הפובליציסטית לפחות מאז ייסודו של הירחון 'השילוח' באוקטובר 1896. כמו כן אפשר לזהות בשנה זו את סיומו וסיכומו של השלב הראשון, שלב הפריצה וההתבססות, בפעילותו של ברדיצ'בסקי כמספר, שקנה את עולמו על סף המאה העשרים בנובלות 'מחניים' ו'עורבא פרח' ובעשרות סיפורים קצרים יותר. אלה הופיעו בבת אחת בארבעה ספרונים בשנת תר"ס (1899-1900). ועוד מסמנת שנת 1902 את התפכחותו הסופית של ברדיצ'בסקי בן השלושים ושבע מחלומו הממושך להיות למספר בשפה הגרמנית – חלום שהתנפץ עם כשלון הניסיון שלו לכתוב רומן אוטוביוגרפי מקיף בגרמנית, שהושקעו בו מאמצים רבים במשך שנים אך לבסוף נגנז.¹

ברדיצ'בסקי, שהיה מודע בזמן-אמת למפנים ולמעברים המתרחשים בעולמו הרוחני נהג לסמן סיומן של תקופות ביצירתו על-ידי כינוס מסכם של דבריו בספרים. כך נהג גם בשנת 1902, בה פרסם במקביל שלושה ספרים עבריים המייצגים את שלושת הערוצים העיקריים שהתגבשו עד אז בכתיבתו. קובץ המאמרים 'דין ודברים' היה מבחינתו סיכום עמדתו במחלוקת עם אחי-העם על-ידי סדרת תשובות פולמוסיות מפורטות לחולקים עליו.² קובץ המסות הליריות 'מאמרות' הוא סיכום של מהלך רוחני אחר שהעסיק אותו מזה כעשור, והוא הניסיון לגבש מעין משנה תיאולוגית פרטית שבמרכזה כיסופים לגילוי שכינה ולחשיפת סודות הבריאה.³ ואילו קובץ הסיפורים 'משני עולמות' חותם את המהלך הראשון של ברדיצ'בסקי בסיפורת, ובו צרור של סיפורי דיוקן ועלילות קטנות מחיי העיירה ומערי האוניברסיטה בגרמניה.⁴

מן הצד השני, השנים 1902–1903 מסמנות את פתיחתה של תקופה שונה לחלוטין בפעילותו הספרותית של ברדיצ'בסקי, הרבה יותר מופנמת ורגועה מבחינת הנוכחות הציבורית אבל לא פחות אינטנסיבית והרבה יותר מגוונת בפירותיה. מאותה העת הוא פנה אל שורה של תחומי יצירה חדשים בסיפורת, בכתיבה עיתונאית, במפעלים אנתולוגיים ארוכי טווח בעברית ובגרמנית ובמחקרים בתולדות היהדות והנצרות, שיקצר המצע מלמנות אותם כאן.⁵ אולם המפנה המשמעותי ביותר שחל ב־1902 היה התמסרותו הפתאומית של ברדיצ'בסקי לכתיבה ביידיש, אחרי שמאז ראשית דרכו היה רחוק מספרות יידיש וזר לה.⁶

הפנייה אל יידיש הייתה קשורה קשר הדוק לביקורו הממושך של ברדיצ'בסקי בחודשי האביב והקיץ של שנת 1902 בעיירת נעוריו, דובובה שבאוקראינה, אליה בא מייד אחרי נישואיו כדי להראות לאשתו את סביבת מוצאו ולהציג אותה בפני בני משפחתו. המגע עם היידיש העממית המדוברת בפי בני העיירה, אחרי כחמש־עשרה שנים של ניתוק מן השפה ומדובריה, עורר בו את החשק לכתוב בה, כפי שהעיד בעצמו ביומנו: 'פרי יפה של השהות בדובובה הייתה האחיזה ביידיש והדרך לכתיבה העממית. בכך התמוטטה כליל כל גדולתו של פרץ וחלה התקרבות פנימית ביני לבין שלום־עליכם'.⁷ בהמשך אותה שנה הוא פרסם בווארשה שלושה קונטרסים קטנים של סיפורים ורשימות קצרות ביידיש,⁸ והחל בהשתתפות אינטנסיבית בכתיבה העת. בזה נפתחו כארבע שנים של כתיבה ענפה ביידיש, שרק חלק מפירותיה פורסמו בחייו, בצד המשך יצירתו העברית לסוגיה.⁹ באותן שנים הוא ראה את עצמו כסופר דו־לשוני מובהק, ודיבר וכתב באיגרותיו וביומנו בנשימה אחת על יצירתו בשתי השפות. נראה שמהלך זה מיצה את עצמו בשלהי שנת 1906. באמצע אוקטובר אותה שנה רשם ביומנו: 'כתיבתי ביידיש, הנמשכת עדיין זעיר פה זעיר שם, נעשית לי מעט מעט בלתי נסבלת'.¹⁰ ואמנם, בשנת 1907 חתם ברדיצ'בסקי את הפרק הזה ביצירתו ופתח במאמצים ממושכים לכנס את כתביו ביידיש בהצלחה לא רבה – מהדורה חלקית ומלאה שיבושים שלהם הופיעה בשני כרכים ב־1912.¹¹ מלוא היקפה של חטיבה זו בכתיבתו נגלה רק אחרי מותו, כאשר זכתה לכינוס שלם בשישה כרכים שהופיעו בהוצאת שטיבל ב־1924.¹² אף על פי שמדובר בפרק יצירה קצר, יחסית, הרי אין זו בשום אופן אפיזודה שולית, בוודאי לא מן הבחינה הכמותית. מדובר בלא פחות ממאה שבעים ושישה פריטים, מתוכם מאה וחמישה־עשר סיפורים, מונולוגים ומערכונים ועוד שישים ואחד מאמרים, מסות ורשימות.

יחד עם זאת, אין מקום להשוואה בין המעמד וההשפעה שרכש לו ברדיצ'בסקי בספרות ובתרבות העברית לבין מעמדו בספרות יידיש. כסופר עברי הוכר ברדיצ'בסקי כבר בחייו, ובוודאי אחרי מותו, כפורץ דרכים חדשות בסיפורת וכאחד מחשובי ההוגים היהודים החילונים בעת החדשה. גם מפעלי כינוס האגדות שלו בעברית ובגרמנית זכו להערכה ולתהודה ניכרת. שונה המצב לחלוטין בתחומה של ספרות יידיש, ביקורתה ומחקרה. במקרה הטוב יצירתו ביידיש שנויה במחלוקת. במקרה הטוב פחות היא נתפסה בידי סופרים ומבקרים בני זמנו ונתפסת

עד היום בידי רוב החוקרים (שהרי קוראים אחרים אין לה) כקורפוס תמוה, אנכרוניסטי ובסך הכול שולי בהקשרה של ספרות יידיש המודרנית.¹³ נראה שהחסידי האמיתי היחיד של סיפוריו ביידיש היה ידו הנערץ שלום-עליכם, שחזר ודרבן אותו ליצור עוד ועוד מעשיות יהודיות עממיות בסגנונו המיוחד, זכה מצדו להערכת גומלין חמה לא פחות מפיו של ברדיצ'בסקי.¹⁴ מה מקורו ומה פשרו של פער המעמד וההערכה בין יצירות ברדיצ'בסקי בשתי הלשונויות? זו השאלה העיקרית שתידון כאן, תחילה על יסוד ראייה עקרונית כללית ולאחר מכן באמצעות עיון השוואתי ממוקד בשני סיפורים.

ב.

כבר באותם שלושה קונטרסים קטנים, שנכתבו בעת שהותו של ברדיצ'בסקי בדובובה, נקבעו בבירור עקרונות התימטיקה, הפואטיקה והאידיאולוגיה של יצירתו ביידיש, השונים מאוד מאלה של יצירתו העברית. במאמרו הראשון ביידיש, מעין מניפסט ספרותי בשם 'פֶאַרן המון און פֶּוּנ'ס המון' (למען העם ומתוך העם) שנכתב עוד בזמן הביקור בדובובה, קרא לחבריו הסופרים לחרול מהתפלספיות אינטלקטואליות וכנגד זאת לחדור אל עומק חייהם של עמי-הארצות הפשוטים, המשמרים איזו חיוניות פרימיטיבית בלתי מקולקלת, להאזין ללשונום ולשאוב מהם נושאים ליצירותיהם.¹⁵ בנימת קנאה הוא עורך השוואה בין 'אנחנו, נערי החדר, ו[ש]נעשינו תלושים ואיבדנו את שנותינו הצעירות והיפות/ לבין 'הם', ש'היו חופשיים ושואפי חיים ויכלו לחזות בחופשיות בעולמו של הקדוש ברוך הוא'. ואכן, סיפורו הראשון של ברדיצ'בסקי ביידיש, 'הנפת, או מעשה באדם שהרעיל את אשתו', שאף הוא נוצר בדובובה, כמו נועד לממש בכל תכונותיו את הקביעות הכלליות שבמאמרו.¹⁶ זהו מונולוג מדובר של איש לא צעיר, הנמסר למספר תוך כדי מסע בעגלה, ובו הוא מתוודה על חטאיו. תשוקתו לגיסתו הצעירה והיפה העבירה אותו על דעתו והביאה אותו להרעיל למוות את אשתו השנואה והמכוערת, ובעטיו של פשע זה נדון לשש שנות מאסר. הסיפור נמסר ביידיש העממית, האסוציאטיבית והמשובצת ביטויי-עגה של המספר, בניסיון לחקות באופן בלתי-אמצעי את סגנון דיבורו של יהודי אוקראיני פשוט. המספר מגביל את נוכחותו הגלויה לקטעי קישור מעטים, אך מבין השיטין ניכרת האמפתיה, כמעט ההערצה, להתגלמות אותנטית זו של יצרים ראשוניים בלתי מרוסנים. גם הסיפורים האחרים שהופיעו באותם קונטרסים בנויים באופן דומה. כולם מונולוגים מדוברים ביידיש עממית המושמעים באוזני המספר מפי גברים ונשים מפשוטי העם, וחושפים עולם של חיים נמוכים, השגות מוגבלות, יצרים זעירים וחטאים קטנים וגדולים.

ככל שהתרבו סיפוריו ורשימותיו של ברדיצ'בסקי ביידיש והתגונו הסוגים הפנימיים שלהם התברר שהם מציבים כעין נוסח-שכנגד לסיפורים העבריים שפרסם באותן שנים עצמן. ניתן להעמיד את הניגוד בין שני מכלולי היצירה האלה על ארבעה עקרונות ראשיים:

ראשית, הסיפורים העבריים עוסקים אך ורק במה שכינה ברדיצ'בסקי 'העבר

הקרוב, כלומר במעשים המתרחשים בעיירות אוקראינה או בערי האוניברסיטה בגרמניה ובשווייץ במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה. לעולם אינם חוצים את סף המאה העשרים ומנגד אינם מפליגים אל העבר הרחוק. הסיפורים בידיש, לעומת זאת, פורצים את התחומים בשני הכיוונים. מצד אחד יש ביניהם סיפורים המעוגגים בימי קדם, ומפליגים אחורה עד תקופת בית שני ובמיוחד לימי החורבן (למשל 'דמעות' ו'שולמית'), ומצד שני יש ביניהם סיפורים המשקפים את ההווה המידי של ימי היכתבם, כגון את ימי הפרעות של 1905 (למשל 'דבורה או ההספד').

שנית, היצירה העברית (וגם הגרמנית) של ברדיצ'בסקי מכילה, כידוע, חטיבה נכבדה של סיפורים כמו־אוטוביוגרפיים, המשקפים לבטים נפשיים ואינטלקטואליים מודרניים. הסיפורים מבוססים באופן כזה או אחר על מהלך חייו של המחבר, ועוקבים אחרי התחנות העיקריות בביוגרפיה שלו מילדותו בחיק הקהילה המסורתית, דרך מרידתו בה ופרישתו ממנה, ועד עמידתו בתלוש מיוסר, סטודנט או סטודנט לשעבר שהדעת לא ריפאה אותו ממצוקותיו וחיי הגיעו עד משבר. ביצירתו בידיש אין ייצוג לדמויות כאלו או לתודעות מודרניות אחרות, והיא מעוגנת כליל בעולמם של יהודים פשוטים בסביבתם המסורתית או בשלבי הגירתם ממנה.

שלישית, המספר בסיפורי העיירה העבריים, אף שהוא עשוי להחליף את מסכותיו, ואף שהוא עשוי לנוע בין אירוניה לאמפתיה כלפי דמויותיו, שומר על ריחוק אליטיסטי־אריסטוקרטי מן העולם המתואר. יש לו קול מובחן בסיפורים ונוכחותו המתבוננת, המתעדת, או המלגלת והמבקרת מורגשת בהם היטב. לעומת זאת בחלק גדול מן הסיפורים בידיש מצטמצמת נוכחותו המתווכת של המספר עד למינימום. השאיפה היא לבטל כל חיץ בין הקורא לבין המציאות הסיפורית, בעיקר עלידי מסירת רשות הדיבור לדמויות עצמן. סיפורים רבים עשויים, לכן, כמונולוגים מדוברים של דמויות עממיות – ז'אנר הנעדר לחלוטין מן הסיפורים העבריים.¹⁷ ואילו בסיפורים המושמעים מפיו של מספר חיצוני, הרי גם המספר הזה הוא מעין דמות של סופר או דרשן עממי בן העיירה הפונה אל קוראיו בלשונם ומכוון כלפיהן מחוות שונות של חיבה וקרבה. תופעה דומה מתגלה בכתיבתו המאמרית של ברדיצ'בסקי. הדובר במאמריו העבריים הוא תמיד מיכה יוסף ברדיצ'בסקי עצמו, הסופר והוגה הדעות המודרני המלומד, הסוער והמורכב. ואילו מאמריו בידיש מעוצבים בדרך כלל כמין דרשות מפיו של דובר עממי פשוט, שהוא ספק סופר ספק יהודי מן העיירה, המרבה בגינוני דיבור ובפניות ישירות, אינטימיות ופמיליאריות אל קוראיו, כדבר איש אל אָחיו.

רביעית – העיצוב הלשוני. הסיפורת העברית של ברדיצ'בסקי כתובה בנוסח מסוגנן, אליטיסטי, הנוטה אל הארכאיות גם כאשר הוא אקסטטי ואקספרסיבי, ובלט בו מאוד רישומו של הניב המקראי. היפוכו של דבר בלשון סיפוריו בידיש, המבקשת ליצור רושם של עממיות אותנטית בלתי מסוגנת, כאילו בני ההמון הפשוט מדברים מפיו של הכותב.¹⁸ בסיפורים העבריים אין כמעט ייצוג של דיבור ישיר. בסיפורים בידיש הדיבור הישיר דומיננטי, וזאת ככוננת מכוון. על המטרה

הזו הצהיר ברדיצ'בסקי במפורש יותר מפעם אחת במכתביו וביומנו. 'שמח אני על אשר תבין למהלך שירתי היהודית', כתב לזלמן אפשטיין, 'שיקרה עלי מצד הערך הנשואי שבה, כלומר בהצלחה לתת על ידה דברים ולחישות בעליפי מגנש העם ושפתו ולא מעין ספרות נושאת שבכתב'.¹⁹ במקום אחר, כשהציג את כתביו בידידיש לפני מוציא-לאור פוטנציאלי, הסביר: 'כל הדברים ההם הם דברים מקוריים, שנולדו ונארגו בשפה היהודית ההמונית הפשוטה, בלי הוספת נופך משלי'.²⁰ ועוד הוסיף במכתב אחר מאותן שנים כי בסיפורי יידיש שלו 'לא להרם את ההמון וללמדו בינה אני בא ולתת לו איזה דבר, כי אם לקחת הימנו ולשאוב משירתו וחשבוננו של עולמו, כלומר ללמד את מהות נפשו הטבעית, שעמל אנכי למסרה ככל הדה ושפתה כמו שהיא מבלי כל הוספה ספרותית ושירית מצד המשורר'.²¹

תפיסתו הנחרצת של ברדיצ'בסקי הייתה, כי בספרות יידיש, להבדיל מן הספרות העברית או הגרמנית, צריכה להיווצר זהות בין האובייקטים המתוארים לבין המדיום המתאר, ובמלים אחרות: היא צריכה להתקיים בממד לשוני פרימיטיבי עממי לא מסוגנן, שרק בו ניתן לקלוט ולתעד באופן בלתי-אמצעי את מה שכינה ביומנו 'היהדות שלא נכתבה'.²² תפיסה זו נבעה מהשקפה רחבה יותר שגיבש ברדיצ'בסקי באותן שנים בדבר האוטונומיה של כל לשון וספרותה כמערכת התבטאות בעלת חוקים ומגבלות הנובעת מעולמה ומצרכיה הייחודיים. אחד הביטויים הראשונים לכך ניתן כבר ב-1903 ברשימתו 'אחת ושתיים', שבה הדגיש: 'כל לשון ומהותה יחידה היא במינה והיא בריאה מיוחדת במינה'.²³

טיעון זה התפתח והסתעף בסדרה של רשימות בעברית וביידיש שפורסמו במהלך העשור הראשון של המאה העשרים. רשימות אלה מעוגנות בהשקפתו הרומנטית הבסיסית של ברדיצ'בסקי על החרף-פעמיות של מעשה היצירה, והוא פרש בהן מסכת של ערעורים כנגד המציאות הדו-לשונית מטושטשת התחומים שבה התקיימו הספרות העברית וספרות יידיש באותן השנים. קובלנתו העיקרית הופנתה אל הסופרים בני הזמן, וראש וראשון להם י"ל פרץ, המתרגמים את עצמם מלשון ללשון, וקוראיהם אינם יודעים אם מה שניתן להם נוצר במקורו בעברית או ביידיש. הלשון אינה כלי סתמי או נייטרלי שאפשר לצקת לתוכו אותם תכנים, טען. היא אינה מלבוש שאפשר לפשוט אותו כדי לכסות את הגוף במלבוש אחר, משום שמה שנוצר בהקשר לשוני אחד ארוג בלשונו המקורית ואינו יכול להיוולד מחדש בלשון אחרת. 'טעות גדולה היא לחשוב', כתב, 'שדברים אשר ישיר אותם המשורר בשפה זו, יכול היה לשיר אותם מלה במלה גם בשפה אחרת, ושאותו דבר העיקרי ליצירת השירה ולהתגלמותה, מלאכת השפה, טפל הוא, ורק עניין הרצון או המקרה הוא זה, להשתמש בשפה זו או זו... השפה היא חלק הכרחי מהשירה, כהשירה עצמה'.²⁴ בדו-הלשוניות חסרת הגבולות שרווחה אצל רוב הסופרים באותן שנים ראה קלקלה ממארת המשבשת את דיוקן של הספרות העברית וספרות יידיש, שתיהן ביחד וכל אחת לחוד. הספרות העברית, טען, טבולה מעצם החומר הלשוני שלה בירושה ההיסטורית ובזכרונות הלאומיים הקדומים, וההווה ארוג בה ברצף היסטורי-מיתולוגי שאין לו שיעור, בה בשעה שהיידיש, שפת ההווה, מוכשרת לבטא את נפש ההמון הפשוט הרחוק מאוד

מעולם הספר. שיבוש התחומים וטשטוש הגבולין הוא, אפוא, מעשה של עיוות תרבותי הרסני.²⁵

כזאת וכזאת טען ברדיצ'בסקי במלחמת היחיד הנחרצת שלו, שספק אם השפיעה על מישהו מן הסופרים הדו־לשוניים בני זמנו לשנות את דרכיו. הדברים כבר נדונו בביקורת ובמחקר יותר מפעם אחת.²⁶ לאחרונה הם תוארו בבהירות עקרונית על־ידי דן מירון, שהראה כי ההיפרדות בין הספרות העברית וספרות יידיש אכן התרחשה שנים לא רבות אחרי שהשמיע ברדיצ'בסקי את קובלנותיו, ונעשתה לעובדה מוגמרת פחות־אוי־יותר אחרי מלחמת העולם הראשונה. עם זאת הראה מירון, שמניעיה של ההיפרדות הזו היו שונים לחלוטין מאלה שהפעילו את ברדיצ'בסקי, ושתי המערכות הספרותיות המודרניות, הנבדלות והאוטונומיות שנולדו מתוכה היו מנוגדות לחלוטין למציאות הספרותית שאליה שאף.²⁷

לענייננו כאן חשובות יותר המסקנות האישיות שהסיק ברדיצ'בסקי מהשקפתו העקרונית בדבר הצורך בהבדלה בין שתי הספרויות ושתי הלשונות. 'כתבי בידיש', ציין באחד ממכתביו, 'אין בהם גם מה שכתבתי בעברית או באשכנזית, וכוללים הם עולם בפני עצמו, עולם שאך אז ייראה בשלמותו אם יעברו כל חדריו ותאיו לפני הקורא אחד אחד'.²⁸ במכתב אחר הדגיש ש'כבר ראית למדי, שאצלי אין התחומין יונקין ושוֹנֵלֵאן יימצא אצלי גם חומר אחד יהודי שכתבתי עברית או אשכנזית, ויכולת ללמוד מזה, איך הדברים גדלים אצלי ומדוע אני נדחה כולי מפני נפש העם'.²⁹ כפי שהעיד בנו, עמנואל בן־גריין, ברדיצ'בסקי אף אסר במפורש על בני ביתו להתיר את תרגום כתביו מידיש לעברית מחשש שהקוראים לא יבחינו בין יצירתו המקורית בעברית לזו המתורגמת (אך התיר להוציא עוד בחייו מבחר מסיפוריו בידיש מתורגמים לגרמנית בידי רעייתו רחל, מן הסתם מתוך הנחה שכאן אין סכנה לבלבול תחומים כזה).³⁰ רק ארבעים שנה אחרי מותו ניאות הבן בהיסוס לאפשר את הוצאתו של מבחר מן הכתבים האלה כתרגום לעברית בידי מ'ז ולפובסקי. נימוקו היה שעתה, קרוב למאה שנים אחרי הולדתו של ברדיצ'בסקי, משהוכרה יצירתו העברית כחלק מן המורשת של הספרות העברית הקלאסית, אין עוד מקום לטעות בה, ומנגד יש מקום לגאול את יצירתו בידיש מן השיכחה הגמורה, ולו באמצעות תרגומה לעברית.³¹

ג.

ובכל זאת, הייתה פעם אחת שבה חרג ברדיצ'בסקי מן האיסור החמור שהטיל על עצמו. בין מאתיים וחמישים הסיפורים שלו בשתי הלשונות נמצא מקרה אחד ויחיד של כתיבה כפולה – סיפור שנכתב תחילה בידיש ולאחר מכן זכה לנוסח עברי בידי המחבר. הכוונה לסיפור בידיש 'גדי' (1905),³² שבעבור שמונה שנים חזר אליו ברדיצ'בסקי וכתב אותו בעברית, הפעם בשם 'הנסתר'.³³ הנוסח העברי אינו תרגום מדויק אלא עיצוב מחדש של אותו נושא, אותו גיבור ואותה עלילה. ההשוואה בין שתי הגרסאות מעניקה הזדמנות חד־פעמית מאלפת לעמוד בבהירות על ההבדלים בין הפואטיקות השונות של ברדיצ'בסקי בשתי הלשונות.³⁴ מתווה הסיפור ורבים מפרטיו זהים. מעשה באיש אחד – בידיש שמו גדי

ובעברית דוב־אליהו – בנו של שמש באחד מבתי הכנסת בעיירה. אביו שיכור מגושם, אלים ונבזה ואמו קטנה, כחושה ומצומקת. מראהו של הגיבור דוחה ומרתיע. הוא חסר גיל, פניו מכוערים, שערו גדל פרא, חזותו הכללית מדובבלת, יריו נוזל. בעיני סביבתו הוא נדמה כמפגר בשכלו ונחשב לשוטה העיר, מעין אנדרוגינוס שאינו בכלל אדם ואסור לצרפו למניין. עיקר עיסוקו בתחזוקת בית הכנסת, וכל המלאכות הקשות מוטלות על שכמו: ניקוי וקיצוף, חטיבת עצים להסקה, תיקון הבניין וסידור אולם התפילה על כל אביזריו, ועוד אלף מלאכות אחרות. מלבד זאת הוא משמש מעין עבד, שליח, סבל ומשרת חנם לעת מצוא לכל אדם בעיר הנזקק לשירותיו, והוא מעין רכוש הציבור שכל אחד יכול לנצל אותו לצרכיו. אותו גיבור משמש גם מושא מתמיד למעשי ליצנות, להצקות ולהתעללויות סדיסטיות מצד ריקים ופוחזים. בנוסח כמעט זהה מתואר, למשל, בשני הסיפורים כיצד בחורי בית המדרש, המבקשים לפוש ולהתברר מעט מלימודם, נוטלים ומשכיבים אותו מדי פעם על השולחן, פושטים את בגדיו ומלקים אותו על אחוריו החשופים ושואבים מכך ריגוש וגירוי.

תכונותיו המרכזיות של הגיבור בשתי הגרסאות הן העמלנות האינסופית, ההתמסרות הטוטלית לעבודתו בבית הכנסת, הנכונות לעבוד ולשרת ללא סייג את כל מי שמטיל עליו משימה כלשהי, בצד ההעדר המוחלט של מודעות כלשהי לטובת עצמו או דאגה כלשהי לצורכי גופו. בעיקר הוא מצטיין בהכנעה השתקנית שבה הוא מקבל עליו כל קושי, טורח והתעללות. בשני הסיפורים מודגשת חוזר והדגש, בפירוט ניכר, ערלת הלב האכזרית של הסביבה היהודית, כולל מי שמוגדרים כ'אנשים טובים ויראים'. סביבה זו יודעת לנצל אותו עד מוות אך אינה מעלה בדעתה כי לפניו יצור חי, מרגיש וסובל הראוי לגילוי כלשהו של חסד. כך מתנהלים חייו עד מותו.

זהו בעיקרו הבסיס המשותף, שעל רקעו מתבלטים ההבדלים הניכרים בין שתי הגרסאות. כמה מן ההבדלים האלה מובנים מאליהם, והם נובעים ישירות מן האופן שברדיצ'בסקי נענה למרחב האפשרויות הטבעי של כל לשון. אין זה מפתיע לגלות שהנוסח העברי נוטה אל ההגבהה, הסגנון, ההסמלה והארכאויזציה של המציאות הסיפורית. הקהילה הקטנה בעיר קיטוב מתוארת במונחים מקראיים מובהקים. ההתפעלות בתוכה לכמה וכמה בתי מדרש ובתי תפילה מוצגת כך: 'הנה דווקא בשבטי עובדי אל אחד כיתות הרבה ודרכים רבים לעבודת השם יתברך'. אותו אל מעוטר באפיתט הארכאי 'אל רוכב בערבות'. הקלויז מכונה 'בית האל' ומושווה במפורש לבית המקדש, ועבודתו של דוב־אליהו היא עבודת הקודש, ככתוב במפורש: 'מה שעשו לפנים שיירת פרחי הכהונה בחצר ה' בירושלים, עושה עתה דוב־אליהו בקיטוב אשר בארץ הגולה'. ממילא מובן שדוב־אליהו מצטייר כגלגולו העיירתי של עבד ה' המקראי, עד שנראה כי הפסוקים בישעיה נג המתארים את עבד ה' יכלו להשתבץ כרוחם וכלשונם בסיפורו של ברדיצ'בסקי: 'לא תֵאָר לֹו וְלֹא הָרָר [...] נִבְּחָה וְחָדַל אִישׁ אִישׁ מִכַּאבוֹת וַיְדוּעַ חֲלִי [...] וְכִמְסַתֵּר פְּנִים מִמֶּנּוּ נִבְּחָה וְלֹא חִשְׁבָּנְהוּ [...] נִגּוּעַ מִכַּה אֱלֹהִים וּמַעֲנָה [...] נִגְשׁ וְהוּא יַעֲנֶה וְלֹא יִפְתַּח פִּי כִשֶׁה לְטֹבַח יִבְּלַ וְכִרְחַל לְפָנָי גְּזוּיָה נֶאֱלָמָה וְלֹא יִפְתַּח פִּי'. דבר מן

ההדהורים הקדומים האלה אינו קיים בנוסח ביידיש. כנגד זאת – ואף זה מובן מאליו – הסיפור ביידיש מרחיב מאוד בפרטי הריאליה ובמרקם חיי היומיום, החל בתיאור מפורט של מראהו ולבושו של הגיבור, וכלה בקטלוג תיאורי אימתני של עשרות המלאכות והעיסוקים המוטלים על שכמו מבוקר עד ערב. כדי לסבר את האוזן אפשר לציין, שאם הנוסח העברי מונה בסך הכול כחמש-עשרה פעולות ספציפיות המרכיבות את שגרת חייו של דוב־אליהו, ונוטה בעיקרו אל ההכללה העקרונית המסכמת, הרי בנוסח ביידיש מצוינות לא פחות משישים פעולות ספציפיות של גדי, שבהצטרפן יחד מצעירות דיוקן עשיר ומגוון הרבה יותר של חיי היומיום בעיירה.

כל זה, כאמור, מובן וצפוי, ולא בכך נעוץ עיקר ההבדל בין הסיפורים. השוני הגלוי לעין ביניהם מצוי באופן שבו הם באים אל סיומם. הנוסח ביידיש מספר כי יום אחד מת גדי, ואיש לא נתן דעתו על כך. בני העיירה מיהרו לתחוב אותו בקבר בלתי מסומן ומייד הסיחו ממנו את דעתם, כאילו לא חי ביניהם מעולם. אבל כאן רק מגיע הסיפור אל עיצומו, שכן חייו המשמעותיים של גדי מתחילים רק אחרי מותו. אז מתברר כי איש לא ידע, אפילו לא גדי עצמו, כי הוא היה למעשה אחד הצדיקים הנסתרים השתולים בעולם, עד שמגלה זאת הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו, בשבתו בשמיים במסיבת פמלייתו. הוא שולח מלאך לשלוף את גדי מקברו ולהביאו לגן עדן, שם הוא זוכה לטיפול קוסמטי מלכותי ממושך המעניק לו כעבור מספר חודשים צורת אדם. גם בשמיים מתבלטות מידותיו הטובות, ובשכר הסבל הרב שידע בעולם הזה הוא זוכה לכבוד ולחיבה בעולם הבא, ומתמנה לשומר אחד השערים בארמונו השמימי של דוד המלך. דוד המלך עצמו כה מחבב אותו, מסופר, עד שהוא מחבר עליו פרק תהילים מיוחד, פרק קנ"א, העתיד להיתוסף לקנון המקראי בימי תחיית המתים.

הסיפור כולו (שכותרת המשנה שלו: 'אָ מעשה מיט אַ מוסר') ממוסגר בפתיחה ובסיום מוסרניים מטעם המספר. המציגים במפורש את מוסר ההשכל שבצדו: אל תדון אדם לפי צורתו החיצונית. כולם בניו האהובים של אלוהים. הנה, מי שנראה כפחות שבפחותים התגלה בסופו של דבר כצדיק שבצדיקים. ועוד עולה מדברי המספר, כי אפשר ואולי אפילו כדאי לסבול בעולם הזה ולהיות כאסקופה נדרסת, משום שהשכר המובטח לצדיק הסובל בעולם הבא רב לאין שיעור מן הצרות והבזיונות החולפים המזומנים לו בעולם הזה.

שונה לחלוטין מהלכו של הנוסח העברי. גם הוא מוביל את הגיבור אל מותו, אבל בנסיבות אחרות לגמרי. מתברר שדוב־אליהו, שהפיק ריגוש מיוחד מן הטיפול בעזרת הנשים של הקלויז, נמשך בחשאי אל אחת המתפללות, אלמנה לא צעירה בשם חיה, וגם היא לא נשארה אדישה כלפיו. יום אחד, מסופר, היא העבירה ידה על לחיו ותחלק אותה מעט, והוא הושיט את פניו ונגע בפיה, ולא געלה בו. משגודע הדבר פרצה סערה בעיירה, דוב־אליהו הורח מעבודתו, ומרוב עגמת נפש תלה את עצמו בעליית בית המדרש. בעוד גופו חם מיהרו והביאו אותו לקבורה, אך ברגע שהניחו אותו בכור הקבר קם ורץ בתכריכו בחזרה אל בית המדרש לתדהמת הקהילה כולה. קימתו הפלאית לתחייה נחשבה כנס וכסימן מבשר על

ביאת המשיח, אבל אחרי שבוע מת דוב־אליהו באמת, פשוט משום שהמים הקרים שבהם טיהרו את גופו בהלוויה הראשונה גרמו לו, כנראה, דלקת ריאות.³⁵ הפעם זכה לקבר מכובד במיוחד, כמי שנחשב לצדיק נסתר, אבל משחיפשו ופשפשו בחפציו לראות אם הותיר אחריו כתבים סודיים, בדרך הנסתרים, לא מצאו דבר. שני הסיפורים מסתמכים, כמובן, על המסורת העממית בדבר ל"ו צדיקים נסתרים שבזכותם קיים העולם. מסורת זו משתלשלת מן הספרות התלמודית וזכתה לעיבודים מגוונים בספרות החסידית והניאו־חסידית. בולט במיוחד הקשר בין סיפורים אלה, ובמיוחד 'גדי', לבין סיפורו הנודע של י"ל פרץ 'בָּאָנְטֶשֶׁ שׁוּיִיג' (בונצי שתוק),³⁶ אך זה נושא לדיון בפני עצמו.³⁷ ההבדל העיקרי בין 'גדי' לבין 'הנסתר' הוא, שבעוד שהנוסח ביידיש מקבל את המסורת העממית הזאת כפשוטה, ואף שובץ בכתבי ברדיצ'בסקי בלי שום אירוניה במדורר המעשיות החסידיות, הרי הנוסח העברי מקיים עמה דיאלוג מתוחכם, שזור אירוניה בתוך אירוניה ואירוניה על גבי אירוניה. הסיפור 'גדי' גולש בטבעיות מן העולם הזה אל העולם הבא, ומציג את ממלכת השמיים האגדית כריאליה בת־תוקף ממש כמו חיי העיירה. הסיפור 'הנסתר' מזכיר, לעומת זאת, את גן עדן, הצדיקים הנסתרים, אלוהים היושב על כיסאו עם מלאכיו ושאר אביורי העולם הבא כספקולציה המתקיימת אך ורק בתודעתם של בני העיירה, והמספר מצדו מציג אותה בריחוק אירוני. הנוסח ביידיש מוסרני ונאיבי, ולא ניכר בו שום הפרש אמיתי בין המספר לבין המציאות המתוארת. הנוסח העברי ספקני וסרקסטי. תפיסת המוסר בנוסח ביידיש דידקטית־תועלתנית, ומבוססת על מנגנון פרימיטיבי של שכר ועונש. תפיסת המוסר בנוסח העברי הרבה יותר מתוחכמת, מעוגנת בממד האנושי והושפת את הפער בין הצדקנות המרושעת של בני העיירה לבין האנושיות הפשוטה של דוב־אליהו וחיה המתפללת שהעזו לנסות לאהוב זה את זה.³⁸ בסיפור ביידיש מתברר שגדי הוא צדיק נסתר בנוסח האגדה החסידית, אבל בסיפור העברי מתברר שדוב־אליהו הוא בסופו של דבר באמת צדיק נסתר דווקא משום שאינו דמות אגדית אלא איש בשר ודם, בעל תודעה ורגשות. אכן, גדי הוא דמות שטוחה לחלוטין, כצללית־נייר גזורה. הוא ניחן בשתיים־שלוש תכונות טיפוסיות בלבד, אין לו תודעה פעילה, קיומו מתבטא אך ורק בממד המעשה והוא כפוף לחלוטין לתבנית האגדית שנבנתה סביבו. דוב־אליהו, לעומתו, הוא אדם עגול ומורכב ואפילו חידתי, המוצג מכמה זוויות ראייה בידי מספר המחליף את זהויותיו. הסיפור עוקב בפרוטרוט אחרי מנגנוני התפיסה והתודעה הפשוטים שלו, מעניק לו חיי רגש ולב מתייטר, מציג למשל את הניגוד הפנימי בדמותו בין הקנאות לעבודת הקודש לבין החולשה והפסיכיות ביחסים עם סביבתו, ומאפיין אותו במשפט ברדיצ'בסקאי רב עוצמה: 'האדם הוא אדם בכל גוף ולבוש לרוחו'.³⁹

ד.

ממה נובעים ההבדלים העמוקים בין שני סיפורים אלה, שיצאו מתחת ידיו של אותו מחבר בהפרש של שמונה שנים? דומה שניתן לרכוז את התשובה בנקודה אחת, והיא דמותו של הקורא המשוער שראה ברדיצ'בסקי לנגד עיניו בכל אחת

משתי השפות. הנוסח העברי פונה אל קורא מודרני ולכן הוא רווי רגישויות מודרניות: תפיסה אמביוולנטית של דמות הגיבור, מערכת מוסרית מורכבת, הצגה רבי-משמעית של מושג הצדיקות, הצגה לא-סטריאוטיפית של נושא האהבה, אי-ודאות לגבי עובדות המציאות, התנודדות מתמדת בין ה'באמת' לבין ה'לכאורה' והיסוס בין המשמעות הקומית לבין המשמעות הפתטית-טרגית של אותם פרטים עצמם. ואילו הנוסח ביידיש בונה מספר שהוא ספק תמים ספק פטרוני. מספר זה פונה אל קורא נאיבי ומציע לו סיפור אגדה המתאם להשגותיו המוגבלות. זהו סיפור בעל סוף טוב האמור להמציא לו נחמה, מוסר השכל ותחושת ביטחון בסדרו של עולם. הקורא המובלע של סיפור זה, כמו של שאר סיפורי ברדיצ'בסקי ביידיש, היה אמור להיות, כביכול, היהודי העיירתי הפשוט מסוגו של אותו נפח שהרעיל את אשתו, המוצג בסיפורים והמדבר בהם בלשונו העממית.

ברדיצ'בסקי לא האמין בכוחה של ספרות יידיש להיות ספרות מודרנית הנושאת תכני תודעה וחוויה מודרניים. באותה מידה הוא שלל את תהליכי העדכון-באמצעות-אגרמניציזיה של לשון היידיש המוציאים אותה מכלל לשון עממית, וכינה בביקורתיות את התופעה הזו בשם 'ייפוי השפה היהודית'.⁴⁰ אין פלא, לכן, שיצירותיו ביידיש התקבלו בדרך כלל בעוונות, בעלבון ובזלזול על-ידי ראשי המדברים בספרות יידיש ובביקורתה בתחילת המאה העשרים. פתח בכך י"ל פרץ בכבודו ובעצמו, שהלעיג על דמותו של ברדיצ'בסקי, הפילוסוף האריסטוקרט, ניטשה היהודי, היורד אל השוק כדי לספר להמון הגס והפשוט מעשה עם מוסר השכל בנפח אחד שהרעיל את אשתו. פרץ לגלג גם על הלשון העממית וגם על עמדת המספר שאינו נבדל מדמויותיו: 'הוא כתב את סיפור המעשה בלשון השוק של באלטה, כפי שהיה מסופר שם. ובלשון השוק הזאת מדבר ד"ר בערדיטשעבסקי לא רק בשם הנפח, אלא אפילו כמדבר-בעדו... עד כדי כך נכנס כל כולו בנשמתו של הנפח מבאלטה! אילו הייתי אני אשתו של ד"ר בערדיטשעווסקי, מעיר פרץ באירוניה, 'הייתי מפחדת מעט'...'⁴¹

דברים דומים בתוכנם ובנימתם כתב המבקר בעל מחשבות, הוא איזידור אלישיב. אותו ברדיצ'בסקי, הוא אומר, הסופר העברי המודרניסט והאליטיסט, נהפך ביצירתו ביידיש ליהודי קטן בעל הבעת פנים תמימה ומטופשת שאך זה יצא מן המקווה ופאותיו עודן נוטפות מים, ומחשבותיו כה פילוסופיות עד שכל יהודייה עם סיר הצ'ולנט בידה תיחשב לעומתו כחקרנית. מלבד זאת הוא טוען, שאי אפשר באמת לשמר בכתב את לשון ההמון הפשוט, ועובדה היא שברדיצ'בסקי עצמו חוטא לנורמה שקבע, שכן הוא משלב בסיפוריו ביידיש, בכוונה או מבלי משים, מלים שמקורן גרמני או מלים עבריות שאין ההמון היהודי משתמש בהן.⁴² את הטיעון העקרוני בעניין זה סיכם המבקר שמואל ניגר ב-1922, זמן קצר אחרי מותו של ברדיצ'בסקי, בקבעו כי ביצירתו ביידיש טבוע תו מהותי של אנכרוניזם בהקשרה של ספרות יידיש החדשה. יצירותיו כמו לא נכתבו בידי אדם בן זמננו, אלא על-ידי בן הרב מפלך פודוליה המבקש לשמר משום מה – ולא בהצלחה מלאה – את היידיש העממית של ימי ילדותו, תוך התעלמות מן המרחק העצום

שעברו הלשון וספרותה מאז אמצע המאה התשע-עשרה. את יצירתו של ברדיצ'בסקי בידיש תייג, אפוא, בכינויים הממעייטים 'אתנוגרפיה לירית' או 'ליריקה אתנוגרפית', כלומר לא ביצירות אמנות של ממש.⁴³

אכן, בשעה שספרות יידיש הייתה נתונה במאמץ קולקטיבי נמרץ ליהפך מספרות עממית מחוספסת לספרות מודרנית מתוחכמת, ניסה ברדיצ'בסקי בעקשנות לעצור את מרוצת הזמן ולהקפיא אותה בעידנה הטרוס-מודרני הנאמן, לדעתו, לטיבה, לרוחה ולאפשרויותיה. בעצם גם ביצירתו העברית קיים מתח דומה, הניכר למשל ברומן 'מרים', יצירתו האחרונה, על ההתרוצצות הפנימית הבלתי-מוכרעת בתוכו בין יסודות ארכאיים לבין פואטיקה מודרנית, שלא לומר פוסט-מודרנית.⁴⁴ ברדיצ'בסקי ניסה לשמר מערכת דו-לשונית מפורצלת או היררכית בשעה שכל אחד מאגפיה התר לא-ייתלות בתוכו או, במונחי של דן מירון, לאינטגרליות ולטוטאליות משל עצמו.⁴⁵ העובדה שכתביו של ברדיצ'בסקי בידיש קובצו לראשונה מפוזרים או מגניזתם והופיעו מכונסים רק בשנת 1924, בעיצומו של עידן המודרניזם, מנותקים מן ההקשר שבו נכתבו, הפכה אותם לבלתי רלוונטיים פי כמה בהקשרה של ספרות יידיש בת זמנם.

נותר עוד לתהות איזה עתיד צפוי, אם בכלל, לחטיבת יצירה מיוחדת זו בתקופה שספרות יידיש כולה, על שיאייה המובהקים, מצויה במקום שהיא מצויה בו. ייתכן, באופן פרדוקסלי ואירוני, שהישארות הנפש של כתבי ברדיצ'בסקי בידיש תהיה בסופו של דבר, ובניגוד לכוונת המחבר, דווקא בלשון העברית. ואמנם, הכתבים תורגמו במלואם לעברית לפני מספר שנים בידי יצחק כפכפי ז"ל, והם ממתינים לתורם להידפס בשני כרכים מיוחדים במסגרת מהדורת הכתבים הכוללת של כתבי ברדיצ'בסקי, שששת כרכיה הראשונים הופיעו משנת 1996 ואילך. לעניות דעתי תרגומו של כפכפי משמר לא מעט מן התכנים, מן האווירה החיונית ובמיוחד מן ההומור משולח הרסן של ברדיצ'בסקי הסופר בידיש, העשוי להפתיע את כל מי שהורגל לראות אותו בדמות הסופר העברי הקודר והמיוסר, הפתטי והאליטיסטי. מכל מקום, קוראיו העבריים של ברדיצ'בסקי – שגם הם, כמדומה, אינם נמדדים באלפים – יוכלו לצרף את הקורפוס המיוחד הזה, המזור והמרתק, לדיוקן הכולל של אחת מדמויות התשתית של הספרות והתרבות העברית בדורות האחרונים.

הערות

- 1 על כל אלה ראו בהרחבה: אבנר הולצמן, אל הקרע שבלב: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי – שנות הצמיחה (תרמ"ז-תרס"ב), הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, ובית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ו.
- 2 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, דין ודברים: עשרה מאמרות, הוצאת צעירים, וארשה תרס"ב. כונס בתוך: כתבים: כרך 1 – שינוי ערכין (ב), בעריכת אבנר הולצמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 227-264.

- 3 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מאמרות: ענייני מחקר, הוצאת תושיה, וארשה תרס"ג. כונס בתוך: כתבים, שם, עמ' 265-282.
- 4 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, משני עולמות: סיפורים וציורים, הוצאת תושיה, וארשה תרס"ב. נדפס שוב בתוך: משני עולמות, בעריכת צפורה כגן, הוצאת דביר (סדרת 'קולות'), תל-אביב תשמ"ח.
- 5 וראו בהרחבה: עמנואל בן-גוריון, רשות היחיד: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גוריון) בעשרים שנותיו האחרונות, הוצאת רשפים, תל-אביב תש"ם (להלן: עמנואל בן-גוריון).
- 6 וראה: אבנר הולצמן, "לכבוש את רוחי מול רוח העם": ראשית כתיבתו של מיי ברדיצ'בסקי בידיש', הכרת פנים: מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, עיריית חולון והוצאת רשפים, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 74-84.
- 7 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'מסע הכלולות: פרקי יומן, אפריל-דצמבר 1902', תרגם יצחק כפכפי, גנזי מיכה יוסף, ד, תש"ן, עמ' 31.
- 8 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, קליינע ביכלעך: א. א מעשה פון איינעם וואָס האָט פֿערסמט זיין ווייב; ב. שמועסען; קורצע מעשה'ליך צים ליינין; ג. הקדמות צו ספרים וואָס יעדער פֿון אונז קען אַלוינ שרעייבן, וארשה תרס"ג.
- 9 לתיאור כללי של חלקה זו ותקופה זו ביצירתו, ראו: עמנואל בן-גוריון, עמ' 187-196.
- 10 *Chronik*, 13 באוקטובר 1906 (גנזי מיכה יוסף).
- 11 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יודישע כתבים פֿון אַ ווייטען קרוב. א. פֿון היינט און פֿון אַמאָל; ב. אומעטיגעס און הייטערעס, הוצאת ליטעראטור, וארשה תרע"ב.
- 12 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יודישע פֿתבים פֿון אַ ווייטען קרוב, א. פֿון היינט און פֿון אַמאָל; ב. אומעטיגעס און הייטערעס; ג. קליינע מעשה'לעך; ד. פֿון שווערע צייטען און אַנדערעס; ה. עם ולשוין; ו. דבריי-קודש און דבריי-חול, הוצאת שטיבל, ברלין תרפ"ד (להלן: מהדרות שטיבל). מהדורה זו חזרה ונדפסה בשני כרכים בהוצאת איקוף, ניו-יורק 1948-1949. מבחר מקיף מתוכה פרסם שמואל ורסס ב'1981 (וראו בהערה הבאה).
- 13 שני מחקרים הבולטים על יצירת ברדיצ'בסקי בידיש הם: שמואל ורסס, 'מבוא', בתוך: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יודישע כתבים פֿון אַ ווייטען קרוב (בעריכתו), הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"א, עמ' 1-מח (להלן: ורסס); לאה אילון, הפואטיקה של הסיפור היידי של מ. י. ברדיצ'בסקי (על רקע 'מלחמת השפות' בראשית המאה העשרים), עבודת גמר בהדרכת צפורה כגן, אוניברסיטת חיפה, יולי 1987 (להלן: אילון). מחקרים אלה מסכמים גם את תולדות הביקורת על יצירת ברדיצ'בסקי בידיש.
- 14 ראו: אבנר הולצמן, 'ברדיצ'בסקי ושלום-עליכם: סיפורה של ידידות', הספר והחיים: מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ג, עמ' 224-234.
- 15 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'פֿאַרן המון און פֿונים המון' (1902). בתוך: מהדרות שטיבל, ה, עמ' 13-19.
- 16 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'דער קאוואַל. אַ מעשה פֿון איינעם, וואָס האָט פֿערסמט זיין ווייב', בתוך: מהדרות שטיבל, א, עמ' 144-157.
- 17 למען הדיוק יש לציין, שמתוך מאה וארבעים הסיפורים העבריים שחיבר ברדיצ'בסקי רק אחד, 'הביקור' (1902) כתוב כמונולוג מדובר, ואף בו מבצעת האירוניה החריפה של המחבר המובלע מאחורי הרצף המתלהם של הדובר. ראו: כל סיפורי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גוריון), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשי"א, עמ' סח-סט (להלן: כל סיפורי מ"ב).
- 18 לדיון מפורט בשלשום של סיפורי ברדיצ'בסקי בידיש, ראו: אילון, עמ' 127-168.
- 19 טיוטת מכתב לזלמן אפשטיין, 26.5.1904. גנזי מיכה יוסף, תיק זלמן אפשטיין. צוטט אצל עמנואל בן-גוריון, עמ' 194-195.

- 20 טיוטת מכתב בלא תאריך אל הוצאת 'השחר' בווארשה. גנזי מיכה יוסף, תיק 'השחר'. צוטט אצל עמנואל בן-גוריון, עמ' 195-196.
- 21 טיוטת מכתב בלא תאריך אל ליאון רבינוביץ. גנזי מיכה יוסף, תיק F65. צוטט אצל עמנואל בן-גוריון, עמ' 195.
- 22 תרשומת מיום 28.3.1905, בתוך: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'פרקי יומן, ינואר-נובמבר 1905', תרגם מגרמנית יצחק כפכפי, גנזי מיכה יוסף, ו, תשנ"ה, עמ' 45.
- 23 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'על הפרק: אחת ושתיים', הצפירה, כרך ל, גיליון 189, ד' באלול תרס"ג (27.8.1903), עמ' 2. כונס בקיצורים בספרו: בשירה ובלשון, הוצאת תושיה, וארשה תרע"א, עמ' 56-57; וכן בתוך: כל מאמרי מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשי"ב, עמ' קפד (להלן: כל מאמרי מי"ב).
- 24 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'מלשון אל לשון', העומר, א, תרס"ז, כונס בספרו: בשירה ובלשון, הוצאת תושיה, וארשה תרע"א, עמ' 52-55; וכן בתוך: כל מאמרי מי"ב, עמ' קפג-קפד.
- 25 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'שניות: בעם ובספר', הבקר (וארשה) 31.3.1909. כונס בספרו: בשירה ובלשון, הוצאת תושיה, וארשה תרע"א, עמ' 58-65; וכן בתוך: כל מאמרי מי"ב, עמ' קפד-קפז.
- 26 ראו, למשל, אצל ורסס (לעיל, הערה 13), עמ' טז-כו.
- 27 ראו: דן מירון, הרפיה לצורך נגיעה: לקראת חשיבה חדשה על ספרויות היהודים, הוצאת עם עובד, תל-אביב תשס"ה.
- 28 מתוך המכתב שצוטט לעיל, בהערה 20.
- 29 טיוטת מכתב מיום 8.6.1907 אל נמען שלא זוהה. גנזי מיכה יוסף, תיק F69. צוטט אצל עמנואל בן-גוריון, עמ' 195.
- 30 M. J. Bin-Gorion, *Vor dem Sturm: Ostjüdische Geschichten*, R. Löwit Verlag, Wien und Berlin, 1919.
- 31 מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), כתבים יהודיים מאת קרוב רחוק, עברית: מ. ז. ולפובסקי, אחרית דבר מאת עמנואל בן-גוריון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשכ"ד.
- 32 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'גדי', דאָס לעבען (פטרבורג), מס' 7, יולי 1905, עמ' 5-13. כונס במהדורת שטיבל, א, עמ' 79-94. תורגם לעברית במהדורת ולפובסקי (לעיל, הערה 31), עמ' 46-54.
- 33 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'הנסתר', נתיבות, א, תרע"ג. כונס בתוך: כל סיפורי מי"ב, עמ' קב-קד.
- 34 קיימים, אמנם, מקרים אחדים של חפיפה בין סיפורי ברדיצ'בסקי בידיש לבין אגדותיו מן הקובץ 'צפונות ואגדות' - למשל הסיפור בידיש 'דאָס פֿייפֿעלע' לעומת האגדה 'החליל', או הסיפור בידיש 'דער עונש אָדער אַ נייע חולדה ובור' לעומת האגדה 'שני עדים או חולדה ובאר'. עם זאת, 'הנסתר לעומת 'גדי' הוא מקרה יחיד של סיפור עברי לא אגדי המקביל לסיפור בידיש.
- 35 בעיירות מזרח-אירופה דאו הייתה קביעת מותו של אדם בעייתית וכרוכה בטעויות, ומחמת המנהג שלא להלין את המת קרה לא פעם שנחפו והביאו לקבורה בטעות אנשים חיים. במקרה הטוב התגלתה הטעות בעוד מועד. דיווחים על פרשיות כאלה פוזרים בעיתונות העברית של שלהי המאה התשע-עשרה. נראה כי משום כך נכללה בחיבור רפואי פופולרי בן הזמן הדרכה מפורטת לזיהוי מקרים שונים של 'מוות מדומה', ועמה עצה מעשית להניח את גופת המת בחדר חם למשך יממה אחת לפחות, עד שתעלה צחנת הריקבון שלה ובוזה ייקבע המוות בלא ספק; 'ולכן ראוי להזהר מאד לבלי קבור את הגויה בטרם נראו בה הסימנים האלה'. ראו: 'עלים לתרופה', האסיף, א, תרמ"ה (1884), עמ'

- 113-124 (הציטוט מעמ' 124). מן הבחינה הזאת הסיפור 'הנסתר' מעוגן במציאות טיפוסית ריאלית, והדבר מדגיש את הניגוד בינו לבין הנופך האגדי השפוך על הסיפור 'גדי'.
- 36 י"ל פרץ, 'באנצ'ע שווייג', שריפטען: יובילעאום אויסגאבע, בדפוס מ. י. האלטער, וארשה, ל"ג בעומר תרס"א, חלק IV: מעשה'ליך, עמ' 38-46. הספר מצוי בספרייתו הפרטית של ברדיצ'בסקי עם הקדשת המחבר. וראו צילום השער וההקדשה בתוך: גנזי מיכה יוסף, ב, תשמ"ו, עמ' 63. הנוסח העברי: 'בונצי שתוק', כל כתבי י. ל. פרץ, כרך ראשון, ספר שני: מפי העם, מתורגם על-ידי שמשון מלצר, הוצאת דביר, תל-אביב תשכ"ב, עמ' קסז-קעו. על הקשרים בין פרץ וברדיצ'בסקי ראו: אבנר הולצמן, 'ברדיצ'בסקי-פרץ-דינוון: בעקבות מכתב אחד', הכרת פנים (לעיל, הערה 6), עמ' 98-116.
- 37 להשוואה בין 'גדי' לבין 'באנטשע שווייג' ראו: אילון, עמ' 122-126.
- 38 פרשנות מפורטת ברוח זו לסיפור 'הנסתר' הציע עמוס עוז. דבריו הם מן ההתייחסויות הבודדות לסיפור זה בכל רחבי ביקורת ברדיצ'בסקי. ראו: 'עמוס עוז משוחח על סיפורי מ. י. ברדיצ'בסקי', עלי שיה, מס' 3, אלול תשל"ו (ספטמבר 1976). עמ' 52-68. עוז אינו מזכיר את הסיפור 'גדי'.
- 39 וראו: יצחק בן-מרדכי, 'סיפורים חסידיים מסוג אחר', שבחי האיבה: עיונים ביצירתו של מ. י. ברדיצ'בסקי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תש"ן, עמ' 40-50. עיונו של בן-מרדכי כולל השוואה קצרה בין 'הנסתר' לבין 'גדי'. טענתו היא ש'הנסתר' נכתב כפרודיה על טופס סיפורי הצדיק הנסתר נוסח 'גדי' ו'בונצי שתוק', ופרודיה זו משקפת את התרחקותו של ברדיצ'בסקי עם השנים מעולמה של החסידות. עם זאת הוא אינו מייחס כמעט שום משקל למציאות הלשונית הנבדלת בה נוצרו שני הסיפורים, שהיא, כטענת מאמר זה, הגורם העיקרי לשוני ביניהם, כמפורט להלן.
- 40 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'יפוי השפה היהודית', הבקר (וארשה), 18.6.1909. כונס בספרו: בשירה ובלשון, הוצאת תושיה, וארשה תרע"א, עמ' 74-75; וכן בתוך: כל מאמרי מ"ב, עמ' קצ-קצא.
- 41 י"ל פרץ, "הליכה אל העם", כל כתבי י. ל. פרץ, כרך עשירי, ספר ראשון: תוספות, ערוך ומתורגם על-ידי שמשון מלצר, הוצאת דביר, תל-אביב תשכ"ב, עמ' עח.
- 42 בעל-מחשבות, 'ווען מ. י. בערדיטשעווסקי שרייבט יודיש', דער פריינד, 19.4.1912. כונס בספרו: שריפטען, כרך ד, ווילנער פערלאג פון ב. א. קלעצקין, וילנה 1914, עמ' 82-95.
- 43 ש. ניגער, 'מיכה יוסף בערדיטשעווסקי', די צוקונפט, כז, 1922, עמ' 61-64.
- 44 וראו, למשל: עדי צמת, 'מרים, סעיף ו', בתוך: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי - מחקרים ותעודות, בעריכת אבנר הולצמן, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ב, עמ' 547-555.
- 45 מירון (לעיל, הערה 27), עמ' 131-135.